

КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
УЖГОРОДСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
УЖГОРОДСЬКИЙ МІСЬКИЙ ВІДДІЛ ОСВІТИ
УЖГОРОДСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ЛЦЕЙ-ІНТЕРНАТ

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Науково-методичний збірник
матеріалів конференції
(Ужгород, 19 грудня 1997 р.)

Ужгород
1998

Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції (Ужгород, 19 грудня 1997 р.) / Упорядк. В. Мельника і Р. Офіцинського. – Ужгород: Патент, 1998. – 208 с.

До пропонованого вчителям і учням, викладачам і студентам методичного посібника ввійшли доповіді та повідомлення, виголошені 19 грудня 1997 р. на науковій конференції, проведеній спільно з кафедрою історії України Ужгородського державного університету в Ужгородському політехнічному ліцеї-інтернаті.

Автори цього видання – досвідчені науковці, учителі, а також учні-ліцеїсти і студенти, що в процесі навчання активно залучаються до пошуково-дослідницької праці.

Оприлюднені матеріали стануть у пригоді при підготовці уроків, лекційних і семінарських занять, при написанні рефератів, курсових і дипломних робіт.

Упорядники: кандидат історичних наук, доцент **Василь МЕЛЬНИК**;
кандидат історичних наук, викладач **Роман ОФІЦИНСЬКИЙ**

Редакційна колегія: **Марія Гаврилешко**; доктор історичних наук **Омелян Довганич**; доктор історичних наук, професор **Володимир Задорожний**; кандидат історичних наук, доцент **Василь Мельник**; **Володимир Огар**; доктор історичних наук, професор **Василь Худанич**

9. Довганич О. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі. – Ужгород: Патент, 1995. – С.104–107.
10. Закарпатська правда. – 1985. – 3 серпня.
11. ДАЗО.–Ф. 2558. – Оп. 1. – Од. зб. 2322. – Арк. 28–29.
12. Карпатський край. – 1994. – № 7–12. – С.42–43.
13. Того дня зійшло сонце возз'єднання: минуле і сучасне. – Ужгород, 1997. – С.57–66, 67–71.

**Р.А. Офіцинський, кандидат історичних наук,
викладач кафедри історії України
Ужгородського державного університету**

ПОЧАТОК ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ І ЗАКАРПАТТЯ: ПОЛЬСЬКА ЕМІГРАЦІЯ

Подія, до якої всі старанно готувалися впродовж двох десятиріччів, відбулася – 1 вересня 1939 р. стартувала Друга світова війна. Вона стала цвинтарем розвіяних ілюзій практично для всіх її учасників. Щонайперше – для поляків.

Одна справа – насолоджуватися палаючою хатою сусіда, “ввійти в долю” з погромниками Чехословаччини, інша – у самоті тримати удар, причому подвійний (Німеччини і Радянського Союзу). Одна справа – втішатися високою дипломатією прихильних великих держав, інша – переживати жахіття чергового поділу.

Можна зрозуміти міністра закордонних справ Польщі Юзефа Бека, що в січні 1939 р. повідомив одному з депутатів польського парламенту про домовленості з Адольфом Гітлером¹. Вони стосувались актуальних питань міжнародної політики, в тому числі подальшої долі Карпатської Русі (Карпатської України), де вирішено обопільно підтримати інтереси Угорщини.

Можна зрозуміти і Гітлера. Так само як і міністерство закордонних справ Великобританії, котре приязно віднеслося до встановлення угорсько-польського кордону, вважаючи, що це сприятиме появі політичної осі Варшава–Будапешт–Белград–Рим, яка зможе завадити військовій

¹Польша и Карп[атская]Русь //Карпаторусский голось [Ужгород]. – 1939. – 24 января. – С.1.

експансії Німеччини¹. Зрозуміти можна загалом усіх зацікавлених у конфлікті.

Отож 1 вересня 1939 р. голова Ради міністрів граф Пал Телекі у зверненні “До народу Угорщини!” оголосив про введення в країні надзвичайного стану. “Для збереження загального миру та продовження господарського життя” пропонувалася низка заходів обмеження права зборів і мітингів, перевірка преси (внутрішня цензура) і закордонної друкованої продукції, скасування обмежень робочого часу і оплачуваної відпустки, запровадження твердих цін². Дане політичне рішення мусив заповзято виконувати і новостворений регентський комісаріат Підкарпатської території на чолі з бароном Жигмонтом Перенї.

До честі угорців, вони залишилися вірними союзницьким обіцянкам перед поляками. Тому як не переконливо міністр закордонних справ Третього Райху Йоахим фон Ріббентроп у телеграмі 9 вересня 1939 р. просив свого угорського колегу Іштвана Чакі терміново дати дозвіл на використання залізниці Кашша (Кошіце) – Надьсаланц – Велеште для перекидання німецьких військових частин у Польщу, проте позитивної відповіді так і не дочекався³. Пізніше Берлін на всяк випадок частину жертв у нетривалій німецько-польській війні записав на рахунок непоступливого Будапешта.

У цілому польсько-угорська дипломатична традиція міцним корінням заглиблюється в середньовіччя. Спадщина доброзичливих взаємин визначила характер міждержавних стосунків і міжвоєнного періоду, передовсім – під кутом зору доцільності спільного кордону, боротьби супроти Чехословаччини (особливо в 1938–1939 роках)⁴, а також на початку Другої світової війни. Отже, короткочасна з’ява польської еміграції на Закарпатті є річчю

¹ Желицки Б. Втягивание Венгрии в орбиту германской политики и позиция венгерских политических сил (1939–1940 гг.) //Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале второй мировой войны (сентябрь 1939 – август 1940). – Москва: Ин-т славяновед. и балканист. АН СССР, 1990. – С.78.

² До народу Угорщини! [П. Телекі. Будапешт, 1 вересня 1939 р.] //Шляхом Жовтня: Збірник документів. – Т. V. (1938–1945) /Упоряд. Г. Сіяртова. – Ужгород: Карпати, 1967. – С.118–119.

³ Желицки Б. Втягивание Венгрии в орбиту германской политики и позиция венгерских политических сил (1939–1940 гг.). – С.82–83.

⁴ Стерчо П. Урядова координація операцій малярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. //Державність [Київ]. – 1993. – № 1. – С.15–24.

цілком закономірною. У тому числі й на шляху Свалява–Чинадієво¹. Причому фотографія з польськими біженцями у “Землеробському календарі на високосний 1940 рік” Михайла Демка, депутата угорського парламенту, не викликала жодних заперечень з боку державного цензора.

Також безпроблемно з’явилась у “Землеробському календарі на рік 1942” М. Демка, здавалося, тематично несподівана публікація “Маршал Пілсудський на нашій землі”. Це уривок із щоденника пенсіонера Гаврила Бая, старости міста Мукачево років Першої світової війни². Мова йшла про події вересня 1914 р., коли російські війська прорвали оборону австро-угорської армії та, подолавши карпатські перевали, вступили в гірські та прилеглі райони Закарпаття. Евакуаційний ажітаж охопив Мукачево, підсилений поспішним відходом угорської кавалерійської частини. Магістрат приготувався до зустрічі з росіянами (білий парламентський прапор, вітальні слова поросійськи латинськими літерами). Мукачівські залізничники, “запаковані у вагони”, чекали наказу останніми (з тих, хто підлягав евакуації) покинути місто. На зв’язок вийшов Будапешт. Півгодини прем’єр граф Іштван Тиса цікавився ситуацією.

Добрих вісток ждати нізвідки. З Неліпина на двох возах привезли поранених. Зателефонували військові, завчасу повідомили, що о дев’ятій годині вечора прибуде фронтове підкріплення – польські легіонери. Мукачівський староста дав доручення у чотирьох котлах варити гуляш і привезти з Паланка хліб, що залишився. До гуляшу приготували вино по півлітра на солдата і окремо кожному на дорогу. У готелі “Зірка” замовили вечерю на 13 осіб: десятих польських офіцерів, старости, його секретаря і поліцмейстера. Поїзд прибув у призначений час. Легіонерами командував полковник Юзеф Пілсудський.

У “Зірці” спочатку спілкувалися німецькою мовою, а потім виявилось, що один з польських офіцерів достатньо володіє угорською. Оскільки Ю. Пілсудський застудився, після вечері його відправили у Чинадієво каретою. Інші офіцери відправилися туди верхи на конях. Розпрощавшись із по-

¹ Польські бѣженці послѣ развала Польши на пути Свалява–Чинадѣво: [Фото] // Земледѣльскій календарь на високосний годъ 1940 /Сост. М. Демко. – Унгварь: Книгопечатня Фельдешія, 1939. – С.91.

² Бай Г. Маршалъ Пильсудскій на нашей земле (Изъ моего дневника) //Земледѣльскій календарь на годъ 1942 /Сост. М. Демко. – Ужгородь: Книгопечатня Юлія Фельдешія, 1941. – С.111–115.

ляками, староста Г. Бай зателефонував І. Тисі та розповів про все детально. Вже пізно вночі принесли лист від Пілсудського. Він просив 1000 пар нормальних солдатських чобіт замість розмоклих “від віденських Ротшільдів” (з паперовою підшвою задля економії шкіри). Терміново в двох казармах їх збрали і на світанку 29 вересня на чотирьох возах відвезли в Чинадієво. Польський легіон з вдячністю перебрав посылку. На жаль, відомості про цей вельмицікавий факт обриваються. Вітчизняна історична література його обходить.

Прихильність угрофільської закарпатської періодики до польського курсу не випадкова. Наприклад, С.Фенцик, лідер крайової Російської народно-автономної партії (РНАП), отримавши у 1934–1938 роках від польського консула в Ужгороді Халупчинського загалом 52 тис. чехословацьких крон, використав їх на партійні потреби і видання газет у руслі польсько-угорського братерства¹. Тому в його “Карпаторосійському голосі” все, що стосувалося поляків і Польщі, висвітлювалося з надзвичайною теплотою. Так, у травні 1933 р. газета подала репортаж про торжества з приводу польського національного свята 3 травня, що відбулися у Празі, Брні, Братиславі, Кошице та Ужгороді². У приміщенні міського театру в Ужгороді 2 травня під покровительством польського посла в Чехословаччині В. Гржибовського пройшло урочисте засідання. З промовою виступив консул Польщі в Ужгороді М.К. Сверхбинський. А 3 травня відбулись урочисте богослужіння у греко-католицькому храмі і бенкет у консульстві.

Досі нема також повноцінної історичної картини, яка би відобразила масштабність та значущість явища, і про польську еміграцію на Закарпатті у вересні–жовтні 1939 р. Маємо під руками розрізнені відомості. Однак й вони дозволяють зробити сміливу проєкцію. Насамперед – про масштаби. 18 вересня 1939 р., на другий день вступу Червоної Армії у Західну Україну, регентський комісар барон Ж. Перень визначив компетентних осіб, які розробили заходи стосовно допомоги польським біженцям³. Самраз тоді спостерігався їх великий наплив. Першочергової уваги потребували поранені та хворі. Усіх утікачів поступово перевозили вглиб країни.

¹ Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С.120.

² Польські торжества в ЧСР і на Подкарпат[ской] Русі//Карпаторускій голось. – 1933. – 3 мая. – С.1.

³ Венгрия и польские бѣженцы //Карпаторускій голось. – 1939. – 20 сентября. – С.1.

Радянські військові з’єднання порівняно швидко вийшли до Карпат. 21 вересня 1939 р. встановився радянсько-угорський кордон. Наступного дня Польща капітулювала. Спочатку, очевидно, кордон був дуже прозорим, оскільки його перетинали численні озброєні загони, котрих угорські військові, забравши зброю, поселяли у спеціальні табори¹. 23 вересня на угорських теренах число біженців із Польщі досягло 20 тисяч. Однак таланило далеко не всім бажаним. Наприкінці вересня 1939 р. на Прикарпатті (у Городенці, Сколе, Надвірній) співробітники НКВС ув’язнювали поляків з обозів, що прямували до угорського і румунського кордонів з метою дістатися до Війська Польського у Франції². Як правило, їм присуджували депортацію в Сибір на примусові роботи.

У жовтні 1939 р., згідно з заявою військового міністра Угорщини, в країні нараховувалося 33 тис. поляків-цивільних і 5 тис. офіцерів польської армії. Але, за даними німецької розвідки, кількість польських біженців в Угорщині становила 75 тис. осіб, які розташувалися в 120 населених пунктах³. Чимало поляків (близько 50 тис.) одразу після короткочасного перебування на угорських землях через відкритий угорсько-югославський кордон переправилися на Захід.

Рух польської людності через Підкарпатську територію, ясна річ, негативно позначився на політичній ситуації. Спостерігалася також тенденція загострення криміногенного чинника. Один із підкарпатських депутатів угорського парламенту конфіденційно повідомив статс-секретаря з національних справ Тібора Патакі, що “гуцули з червоними прапорами ідуть назустріч радянським воїнам”⁴ і що місцеве населення має значну кількість гвинтівок, отриманих з рук відступаючих польських солдатів шляхом обміну на одяг і продукти, купівлі за готівку. У вересні–жовтні 1939 р. угорські жандарми здійснили на Закарпатті ряд облав, аби примусити людей здати

¹ 20.000 польських бѣженцевъ вѣ Венгрии //Русская правда. – 1939. – 26 сентября. – С.1.

² Див.: Mazur G. Polityka władz sowieckich wobec ludności w województwie Stanisławowskim w latach 1939–1941//Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze – Краківські Українознавчі Зошити. – Т. I–II. – Краків: Швайпольт Фіоль, 1993. – С. 173–182.

³ Желицки Б. Втягивание Венгрии в орбиту германской политики и позиция венгерских политических сил (1939–1940 гг.). – С.84–85.

⁴ Пашкуй З. Антинародна політика фашистської Угорщини на Закарпатті в 1938–1944 рр.: Дис. ...канд. істор. наук. – Ужгород, 1974. – С.80.

ляками, староста Г. Бай зателефонував І. Тисі та розповів про все детально. Вже пізно вночі принесли лист від Пілсудського. Він просив 1000 пар нормальних солдатських чобіт замість розмоклих “від віденських Ротшільдів” (з паперовою підшвою задля економії шкіри). Терміново в двох казармах їх збрали і на світанку 29 вересня на чотирьох возах відвезли в Чинадієво. Польський легіон з вдячністю перебрав посылку. На жаль, відомості про цей вельмицікавий факт обриваються. Вітчизняна історична література його обходить.

Прихильність угрофільської закарпатської періодики до польського курсу не випадкова. Наприклад, С.Фенцик, лідер крайової Російської народно-автономної партії (РНАП), отримавши у 1934–1938 роках від польського консула в Ужгороді Халупчинського загалом 52 тис. чехословацьких крон, використав їх на партійні потреби і видання газет у руслі польсько-угорського братерства¹. Тому в його “Карпаторосійському голосі” все, що стосувалося поляків і Польщі, висвітлювалося з надзвичайною теплотою. Так, у травні 1933 р. газета подала репортаж про торжества з приводу польського національного свята 3 травня, що відбулися у Празі, Брні, Братиславі, Кошице та Ужгороді². У приміщенні міського театру в Ужгороді 2 травня під покровительством польського посла в Чехословаччині В. Гржибовського пройшло урочисте засідання. З промовою виступив консул Польщі в Ужгороді М.К. Сверхбинський. А 3 травня відбулись урочисте богослужіння у греко-католицькому храмі і бенкет у консульстві.

Досі нема також повноцінної історичної картини, яка би відобразила масштабність та значущість явища, і про польську еміграцію на Закарпатті у вересні–жовтні 1939 р. Маємо під руками розрізнені відомості. Однак й вони дозволяють зробити сміливу проєкцію. Насамперед – про масштаби. 18 вересня 1939 р., на другий день вступу Червоної Армії у Західну Україну, регентський комісар барон Ж. Перень визначив компетентних осіб, які розробили заходи стосовно допомоги польським біженцям³. Самраз тоді спостерігався їх великий наплив. Першочергової уваги потребували поранені та хворі. Усіх утікачів поступово перевозили вглиб країни.

¹ Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С.120.

² Польські торжества в ЧСР і на Подкарпат[скої] Русі//Карпаторускій голось. – 1933. – 3 мая. – С.1.

³ Венгрия и польские бѣженцы //Карпаторускій голось. – 1939. – 20 сентября. – С.1.

Радянські військові з’єднання порівняно швидко вийшли до Карпат. 21 вересня 1939 р. встановився радянсько-угорський кордон. Наступного дня Польща капітулювала. Спочатку, очевидно, кордон був дуже прозорим, оскільки його перетинали численні озброєні загони, котрих угорські військові, забравши зброю, поселяли у спеціальні табори¹. 23 вересня на угорських теренах число біженців із Польщі досягло 20 тисяч. Однак таланило далеко не всім бажаним. Наприкінці вересня 1939 р. на Прикарпатті (у Городенці, Сколе, Надвірній) співробітники НКВС ув’язнювали поляків з обозів, що прямували до угорського і румунського кордонів з метою дістатися до Війська Польського у Франції². Як правило, їм присуджували депортацію в Сибір на примусові роботи.

У жовтні 1939 р., згідно з заявою військового міністра Угорщини, в країні нараховувалося 33 тис. поляків-цивільних і 5 тис. офіцерів польської армії. Але, за даними німецької розвідки, кількість польських біженців в Угорщині становила 75 тис. осіб, які розташувалися в 120 населених пунктах³. Чимало поляків (близько 50 тис.) одразу після короткочасного перебування на угорських землях через відкритий угорсько-югославський кордон переправилися на Захід.

Рух польської людності через Підкарпатську територію, ясна річ, негативно позначився на політичній ситуації. Спостерігалася також тенденція загострення криміногенного чинника. Один із підкарпатських депутатів угорського парламенту конфіденційно повідомив статс-секретаря з національних справ Тібора Патакі, що “гуцули з червоними прапорами ідуть назустріч радянським воїнам”⁴ і що місцеве населення має значну кількість гвинтівок, отриманих з рук відступаючих польських солдатів шляхом обміну на одяг і продукти, купівлі за готівку. У вересні–жовтні 1939 р. угорські жандарми здійснили на Закарпатті ряд облав, аби примусити людей здати

¹ 20.000 польських бѣженцевъ вь Венгрии //Русская правда. – 1939. – 26 сентября. – С.1.

² Див.: Mazur G. Polityka władz sowieckich wobec ludności w województwie Stanisławowskim w latach 1939–1941//Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze – Краківські Українознавчі Зошити. – Т. I–II. – Краків: Швайпольт Фіоль, 1993. – С. 173–182.

³ Желицки Б. Втягивание Венгрии в орбиту германской политики и позиция венгерских политических сил (1939–1940 гг.). – С.84–85.

⁴ Пашкуй З. Антинародна політика фашистської Угорщини на Закарпатті в 1938–1944 рр.: Дис. ...канд. істор. наук. – Ужгород, 1974. – С.80.

придбану зброю. Для її виявлення відповідальні особи регентського комісаріату запропонували створити широку сітку агентів із трьох категорій: 1) вчителів, які бояться за свої посади; 2) євреїв, які хотіли би відновити забрані в них патенти (ліцензії) на підприємницьку діяльність; 3) священики, які ненавидять радянський лад за атеїзм і антиклерикалізм. Крім того, свою роль, на думку фахівців, повинна була зіграти перевірена агентурна сітка з числа "ідейних керівників карпаторуського населення".

Не обходилося і без трагедій. Про найбільш голосну з них писалося у крайовій періодиці. Львівський воєвода Альфред Білик у готелі "Чіллаг" у Мукачеві покінчив життя самогубством¹. Біля покійного було знайдено один мільйон доларів. Цей випадок шокував трагікомічним підтекстом. Справа в тому, що А. Білик у Мукачеві чекав свою сім'ю (дружину і трьох дітей), які евакуювались іншим транспортом. Знайшлися свідки, котрі помилково повідомили, що сім'я екс-воєводи загинула в дорозі під час нападу українських повстанців. Однак буквально через півгодини після самогубства дружина з дітьми приїхала в Мукачево!.. У похороні Альфреда Білика взяли участь визначні представники міста і сотні людей.

Щодо спалаху насилля на прикарпатських теренах. У вересні 1939 р. лише з Варшави у південно-східному напрямку евакуювалося 200–300 тис. жителів. Вони й принесли до столиці інформацію про діяльність на українських землях озброєних формувань політичного характеру, а також розбійницьких банд, що нападали на вихідців із центральної Польщі. Проте варто пам'ятати, що в шеренгах Війська Польського воювало 100 тис. українців, а в антипольських виступах різного плану могло бути задіяно всього кільканадцять тисяч представників місцевого українського населення². Причому збереглися відомості про цікавий факт. Власне, солдати-українці у вересні 1939 р. допомогли командирі польської 11-ї Карпатської дивізії полковнику Б. Пругару-Кеттлінгу дістатися до Угорщини шляхами, контрольованими українськими повстанцями. Подібних свідчень при бажанні можна назбирати достатньо в мемуарній літературі.

¹ Трагедія із-за получаса (Подробности самоубійства львовского воєводи) // Русская правда. – 1939. – 1 октябрю. – С.3.

² Дет. див.: Sowa A.L. Postawy społeczności ukraińskiej w okresie kampanii wiześniowej 1939 roku // Krakowskie Zeszyty Ukrainoznawcze – Краківські Українознавчі Зошити. – Т. I–II. – S. 167–172.

Але ця еміграційна епопея не тільки навстіж відчинила двері для нелегальної торгівлі зброєю. Дехто (прихильний до режиму і близький владі) скористав од напливу розмаїтого польського добра в інший спосіб. Угорський уряд передав підкарпатським господарям безоплатно 119 коней з усіх, які перебрав восени 1939 р. від поляків¹. Акція мала чітко окреслене пропагандистське спрямування. Адже восени 1938 р. та у березні 1939 р. з дозволу цивільної влади чехословацькі військові в багатьох закарпатських селян реквізували коней, котрі до власників так і не повернулися.

Ліквідація польської державності несподівано загострила давні економічні проблеми в домінуючому аграрному секторі Закарпаття. Восени 1939 р. виникли труднощі в реалізації закарпатських овочів і фруктів (особливо яблук і слив), оскільки "стратився польський експорт"². Зокрема, відчутно постраждала низовинна Тячівщина, що славилася яблуневими садами. Щоби зняти напругу, угорський уряд прийняв рішення дозволити переробку на спирт ста вагонів яблук і ста вагонів слив у місцевих броварнях. Окрім того, у Берегсасі (Берегові) і Надсьєвлюші (Виноградіві) відкрили спеціальні сортувальні, де відбирались якісні фрукти для продажу на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Ось фрагментарно так виглядає сьогодні історична картина з питання, сфокусованого у заголовку. Гадаю, біди не буде в тому, щоби зайвий раз проголосити *ad fontes* у цьому немагістральному, але важливому і вкрай потрібному напрямку. З точки зору актуальності та важливості результати неодмінно знайдуть попит, виявляться вдячними.

О.Д. Довганич, доктор історичних наук,
В. Мороз, учень 11-го класу ліцею

РУХ ОПОРУ В УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПЕРІОД ВІЙНИ (1941 р.)

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина напала на Радянський Союз. Ця німецько-радянська війна переросла в одну з найкривавіших і найжор-

¹ Однорочна робота мадярського правительства за народ Подкарпатя (Что сталося доси на Подкарпатю?) – Унгар: Регентський комісаріят Подкарпатської території, март 1940. – С.22.

² Однорочна робота мадярського правительства за народ Подкарпатя. – С.24.